

Ольга Мовчан (Київ)

„ЗА БОРТОМ ПРАЦІ”: ПРОБЛЕМА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ В УКРАЇНІ (1920-ті роки)

У радянській історіографії ця проблема розглядалась у контексті соціально-економічної історії. Досліджувалися причини безробіття, його динаміка й склад безробітних, а також заходи радянської влади щодо подолання цього явища та надання допомоги останнім. Однак історики будували свої висновки на підставі аналізу законодавчих документів і офіційних виступів вождів. За такою схемою підбиралися факти й визначався ракурс висвітлення проблеми. Тому реальні процеси, що відбувалися в повсякденному житті людей праці, залишалися недослідженими.

У даній статті зроблено спробу розглянути проблему працевлаштування безробітних поза стереотипами радянської історіографії, використовуючи її позитивні напрацювання та залучаючи нові джерела, насамперед ті, котрі розкривають оцінку заходів радянської влади щодо боротьби з безробіттям із боку людей праці, показують їх повсякденні потреби, намагання захистити свої права. Спеціальну увагу приділено дослідженню реалізації законодавчого права найманих працівників на вільну працю.

***

В умовах «воєнного комунізму» проголошена більшовиками вільна праця трансформувалася у «палочну» дисципліну. Право на неї було замінене обов'язком. Згідно зі знаменитим гаслом більшовиків «хто не працює, той не їсть», було введено принцип примусу як головний, а по суті й єдиний принцип залучення найманих працівників до праці. Причому на відміну від радянської історіографії, котра робила акцент виключно на обумовленості примусу війною, більшовицьке керівництво підкреслювало його співзвучність «соціалістичному будівництву». «Суботники, трудові армії, трудова повинність – ось практичне здійснення в різних формах соціалістичної і комуністичної праці», – зазначав В. Ленін¹. Примусова праця застосовувалася у вигляді перекидань робочої сили з одного підприємства на інше, окремих трудових мобілізацій робітників та технічних фахівців. Наступною його формою за ступенем концентрації примусу стала мілітаризація різних галузей народного господарства, за котрою робітники примусово закріплювалися за підприємствами й переводилися на становище військово-мобілізованих. Мілітаризація як форма організації виробництва по-воєнному тривала й у другій половині 1920 р., коли бойові дії припинилися. Вінцем цієї системи було створення трудових армій.

Проте, де б не працювали мобілізовані, всюди їх переслідували великі труднощі з житлом, продовольством, одягом. У більшості випадків бажала кращого також організація праці. Через неможливість одягнути та розмістити демобілізованих уряд УСРР у 1920 р. відмовився від масового проведення трудової мобілізації тих, хто

народився в 1886–1888 рр. Не дотримувалися й вимоги щодо оплати праці за трудовою повинністю².

Незважаючи на всі пропагандистські зусилля більшовиків, більшість населення різко негативно ставилася до примусової праці і старалася ухилитися від різних повинностей. За повідомленням з місць, найбільш очевидним проявом такої позиції стало масове трудове дезертирство. Досить показові дані з цього приводу навів у своєму виступі на Харківському губернському з'їзді комітетів праці один з делегатів. Він повідомив, що з декількох десятків мобілізованих і відправлених до Харкова теслярів через два тижні всі опинилися вдома. Великий відплив відбувався і при медичному огляді: цифра визнаних непридатними до роботи перевищувала 50—60% осіб. Поряд з формами прихованого опору незадоволення трудовими повинностями виявлялося й під час страйків та демонстрацій із приводу запровадження підневільної праці³.

Щоб примусити робітників до останньої, уряд встановив кримінальну відповідальність за невиконання трудових повинностей. Згідно з постановою РНК УСРР від 31 січня 1921 р. «Про трудове дезертирство і організацію боротьби з ним», особи, що ухилялися від трудового обліку чи реєстрації, або приховували спеціальність та не з'являлися на роботу, вважалися трудовими дезертирами й переслідувалися. Залежно від форми прояву дезертирства вони підлягали арешту строком до 2-х тижнів або примусовій праці в штрафних трудових частинах на термін до півроку. «Злісні дезертири», котрі неодноразово ігнорували виконання трудової повинності, підлягали суду революційних трибуналів⁴.

Для виявлення «трудоих дезертирів» активно залучалися самі робітники. Згідно з постановою РНК УСРР від 12 червня 1920 р. на виробництві засновувалися «товариські дисциплінарні суди», які мали стежити за дотриманням трудової дисципліни. Їм надавалося право знижувати заробітну плату порушникам останньої, залучати їх до надурочних або переводити на тяжкі примусові роботи, а у виключних випадках передавати їхні справи на розгляд революційних трибуналів, що могли застосовувати до них вищу міру покарання⁵.

Не покладаючись тільки на свідомих громадян, державні комітети праці, очолювані військовими комісарами, організовували масові облави на «нероб» і «ледарів». Для їх проведення створювалися воєнізовані підрозділи в місцевих органах праці.

У 1921 р. в зв'язку з переходом до непу було зроблено перші кроки на шляху поновлення ринку праці. Згідно з постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. про новий, полегшений порядок переходу з одного підприємства до іншого робітники отримали таку можливість, «коли це викликано серйозними побутовими, сімейними та виробничими проблемами, але без збитку для нормального ходу виробництва»⁶. Постанова РНК РСФРР від 22 листопада 1921 р. замінила трудову повинність трудовим податком. Причому, згідно з постановою ВУЦВК від 30 серпня 1922 р. «Про порядок відбування трудового і гужового податку і заміну його іншими видами

обкладання», населенню міст і селищ, прилеглих до міст, ці податки дозволялося замінювати грошовою компенсацією⁷. За Кодексом законів про працю кінця 1922 р. (КЗпП), що проголосив вільний найм робочої сили, стягання трудового податку зберігалось у виключних випадках – лише для ліквідації стихійних лих, пожеж тощо.

Іншим пережитком воєнно-комуністичної політики, що порушував право робітників на вільну працю, були трудові мобілізації, проведення яких відповідно до ст. 79 Кримінального кодексу РСФРР, дія котрого поширювалася на Україну, допускалося на випадок «здійснення робіт, які мали загальнодержавне значення». Причому відмова від них у перший раз каралася адміністративним стягненням, а в інший – позбавленням волі або конфіскацією майна. Як підмітили російські історики В.П. Паншин і С.В. Богданов, завдяки Ст. 79 держава отримала можливість приборкувати страйки, що мали загальнодержавне значення, хоча формально кримінальна відповідальність за них трудовим законодавством не передбачалася⁸.

Неп повернув до життя систему працевлаштування через державні заклади трудового посередництва – біржі праці, ліквідовані у період «воєнного комунізму». Однак заборонив здійснення угод найму поза державним контролем, безпосередньо з наймачами робочої сили та робітниками. Державне посередництво стало обов'язковою умовою працевлаштування.

Кожний, хто шукав роботу, мав зареєструватися на біржі, отримати там посвідчення безробітного, а потім періодично відмічатися час від часу, доки останньому не підшукували роботу, котра йому підходила.

Під час реєстрації безробітному потрібно було надати купу документів з місця колишньої роботи, засвідчених при звільненні. В них мали фіксувати час і причини його звільнення, посаду й розряд робітника до звільнення, а також його трудовий стаж. Однак не всі робітники, що його мали, могли це підтвердити. Наприклад, не мали довідок із колишнього місця роботи домашні служниці – переважно біженки від голоду та колишні селянки. Обурені бюрократичною процедурою реєстрації, вони вимагали її спрощення⁹.

Траплялися випадки, коли на біржах не могли зареєструватися навіть безробітні з кадрових робітників, оскільки фабрично-заводська адміністрація позбавляла їх розрахункових книжок при звільненні, тоді як вони, згідно з постановою РНК УСРР від 5 грудня 1922 р., мали перебувати на руках у тих, котрих розраховували, і вимагалися при реєстрації¹⁰. Звичайно конфіскація розрахункових книжок застосовувалася щодо опозиційно настроєних робітників, які брали участь у страйках. Не в кращому становищі опинялися й робітники, яким робилися записи в книжках про звільнення з причини прогулів, до яких часто-густо прирівнювалася участь в страйках. Не випадково книжки з такими записами називалися робітниками «вовчими квитками». Таким чином, вони активно використовувалися державою

не тільки як засіб контролю за кадровим складом найманих працівників, а й як репресивного тиску на робітників¹¹.

Відповідно до постанови РНК УСРР від 3 березня 1929 р., на біржі праці покладался обов'язок надавати при працевлаштуванні перевагу тим особам, котрі не були звільнені за грубе порушення трудової дисципліни. Березнева постанова надавала державним органам надійні важелі запобігання страйковим виступам робітників¹².

Згідно з Кодексом законів про працю 1922 р. першочергове право на працевлаштування надавалося членам професійних спілок, причому профорганам дозволялося контролювати діяльність бірж та порядок найму і звільнення робітників на промислових підприємствах. Безробітні не були зобов'язані приймати роботу, запропоновану біржею праці, але на наймачів покладалася відповідальність за необгрунтовану відмову в прийомі направлених до них робітників. Фактично ж право останніх на вільну працю обмежувалося низкою умов. На випадок відмови від запропонованої праці без поважних причин безробітні спершу позбавлялися права на отримання допомоги по безробіттю на один місяць, зберігаючи за собою чергу на вакантне місце. Відмовляючись у друге вони позбавлялися права на безтермінову допомогу та одночасно знімалися з черги на працевлаштування.

Встановлений порядок пропагувався більшовиками як гарантія захисту прав робітників від свавілля наймачів. Однак фактично він порушував права на вільний найм не тільки для останніх, а й для робітників, але надавав можливість застосування адміністративних методів регулювання ринком праці.

Оскільки для того, щоб стати «пролетарським елементом», вступити до професійної спілки та отримати право на першочергове працевлаштування на випадок безробіття, потрібно було пропрацювати за наймом лише один місяць (профспілкового членства позбавлялися лише особи, позбавлені політичних прав). Серед безробітних до 1924 р. виявилось 42,1% членів профспілок, котрі потребували першочергової допомоги¹³.

Отримання статусу безробітного було досить привабливим тому, що надавало право на низку різних пільг. Ця обставина сприяла притоку на біржі праці значної кількості громадян, які не виявляли дійсного бажання отримати роботу, що ускладнювало діяльність останніх. Адміністративні заходи – «чистки» списків безробітних, проведені в 1922–1923 рр., дозволили зняти з обліку бірж праці від 30 до 60% зареєстрованих осіб. Однак їх чисельність поповнювалася у лічені місяці.

Великі черги для реєстрації на біржах праці викликали незадоволення безробітних. Тільки для того, щоб зайняти чергу, потрібно було прийти туди заздалегідь, до сьомої години ранку, а то й ще раніше, хоча робота бірж розпочиналася о дев'ятій годині. До великого збору людей призводила не тільки погана організація роботи, а й нечисленність бірж, які звичайно влаштовувалися в адміністративних центрах, причому не більше, ніж по одному закладу. До того ж, через житлову кризу біржові заклади нерідко розміщувалися в одній кімнаті. Штовхання, сморід та шум у таких

приміщеннях робили перебування в них нестерпним як для працівників, так і для безробітних¹⁴.

Крім того, робітникам, котрі намагалися знайти роботу, доводилося постійно стикатися з безладдям на біржах праці, відсутністю інформації, бюрократичним ставленням до безробітних. Обурені хамською поведінкою працівників бірж, вони надсилали з цього приводу листи протесту до газет, у яких вимагали наведення порядку в їх роботі й звільнення з роботи тих, котрі «зарвалися». Так, про факти неодноразового порушення прав безробітних з боку адміністрації місцевої біржі праці повідомлялося в листах безробітних Катеринослава. Вони писали до губернської профспілкової газети «Звезда», що не розуміють, чому, «коли уповноважений безробітних, відряджений до біржі праці, підійшов до завідувача губернським статистичним бюро та чемно поросив у нього роз'яснень із приводу порушення порядку реєстрації людей, той у самій грубій формі відмовився відповісти йому, заявивши: «Геть звідси! Я не маю наміру з вами розмовляти!». Чому, «коли безробітні заявили завгубстатбюро, що він, відповідно до посадових обов'язків має надавати будь-які роз'яснення щодо роботи його закладу той закричав: «Викликайте міліцію!»¹⁵.

Справжня криміногенна ситуація існувала в юнсекціях (секціях для підлітків) бірж, де постійно відбувалися кулачні бійки між безробітними, причому ті з них, які не брали участі у сутичках, спостерігали за ними із зацікавленістю і схваленням. Оскільки в чергах панував «закон джунглів», за котрим перемагав сильніший, дівчата не відвідували юнсекції. Розлютований натовп юнаків звичайно «виштовхував їх з приміщення біржі з нецензурними лайками та спускав зі східців»¹⁶.

З початку існування й до закриття бірж праці їх діяльності були властиві протекціонізм, кумівство і хабарництво. Шпальти тогочасних газет рясніли повідомленнями про факти, коли керівники бірж «працевлаштували не тільки найближчих родичів, а й навіть друзів, які не мали ніякого відношення ані до біржі, ані до профспілки»¹⁷.

Іноді безробітні, котрі втрачали надію отримати роботу офіційним шляхом, працевлаштовувалися поза біржами праці за хабарі. Поширеною формою «подяки» за незаконне працевлаштування служив самогон, тому роботу нерідко першочергово отримували злісні самогонники, з котрими мала вестися непримиренна боротьба як із «ворогами радянської влади»¹⁸.

Намагаючись покращити роботу бірж, держава організовувала численні кампанії по боротьбі з корупцією та бюрократизмом. Однак жодна з них не увінчалась успіхом. На місце працівників, що дискредитували себе, приходили не менш заповзяті, які намагалися використати службове становище в особистих цілях. Щоб нейтралізувати незадоволення безробітних неспроможністю влади розв'язати проблему працевлаштування, перевіряючи намагалися перевести недоліки в роботі бірж праці в політичну площину, списати все на «шкідницьку діяльність» так званих «колишніх людей».

Наведенню порядку на біржах праці мав сприяти новий порядок працевлаштування безробітних, введений у 1924 р. За ним їх

реєстрація мала проводитися за ознакою стажу і кваліфікації, а працевлаштування здійснюватися за пільговою черговістю для кадрових робітників¹⁹. Крім того, було введено обмеження щодо граничного радіусу найму через біржу праці в 15 верст, а також триденного строку задоволення попиту підприємств на робочу силу²⁰. Одночасно скасовувалися квитки для безробітних, котрі стояли на обліку бірж праці, за якими надавалися різноманітні пільги.

З відміною останніх реєстрація на біржах праці зменшилася, а єдиним мотивом звернення до них стало отримання роботи. Одночасно було проведено нову чистку зареєстрованих безробітних. Внаслідок відрахування фіктивних із них чисельність зареєстрованих на біржах праці скоротилася на 40%, а ефективність роботи останніх посилилася. Якщо в 1923 р. їм вдалося задовольнити попит промислових підприємств у робочій силі на 57%, то в 1924 р. – вже на 84%²¹.

Однак біржі праці не встигали перевіряти рівень кваліфікації зареєстрованих безробітних та часто-густо надсилали на підприємства найманих працівників, котрі не відповідали вимогам господарників. Тим більше, що робітники, зважаючи на попит підприємств у робочій силі, нерідко надавали фіктивні дані про рівень набутої кваліфікації. В той же час наймачі, незадоволені якістю робочої сили, намагалися обходити закони про працю й самостійно набирати необхідних їм робітників на підпільному ринку праці, приховуючи від бірж інформацію про вакантні посади. Керівники деяких підприємств так умудрились обходити закони, що до кінця 1923 р. не надіслали жодного замовлення на робочу силу на біржі праці²².

Траплялися випадки, коли вони повідомляли останнім неточні адреса розміщення своїх підприємств, і безробітні після безрезультатних пошуків були змушені знову повертатися на біржу. Крім того, керівники пропонували мізерну зарплату або такі умови праці, що навіть напівголодний безробітний не погоджувався стати на таку роботу²³.

Роботодавці надсилали на біржі запити також переважно на тимчасову робочу силу, що не розв'язувало проблему безробіття. За висновками одного з перших дослідників проблеми працевлаштування робітників М. Буяновера, за перше півріччя 1925/26 р. на кожні 100 заявлених на біржі вакантних місць 80 припадало на тимчасову працю²⁴.

Щоб захистити права безробітних, Управління Наркомату праці встановило відповідальність наймачів за необґрунтовану відмову в прийомі робочої сили, надісланої біржами. Керівники підприємств, які допускали такі порушення, мали компенсувати безробітним, даремно прибулим на підприємства, вартість проїзних квитків, а також сплачувати їм командировочні та заробітну палату «згідно зі ставками, вказаними в заяві на попит за всі дні, котрі робітники загубили з провини наймача, з дня відмови включно»²⁵. Але постанова Наркомату праці не дотримувалася.

Тобто безробітні не мали гарантій працевлаштування й тоді, коли біржа їх надсилала на те чи інше місце. Розлючені таким «працевлаштуванням» вони нерідко зверталися за захистом до газет.

Так, один із робітників, який отримав відмову у зарахуванні на роботу чорноробом на металургійний завод, незважаючи на наявний 10-річний стаж роботи слюсарем, вимагав визнати незаконним це рішення. В замітці «Чи може бути слюсар чорноробом?» він писав, що його обурюють факти утиску наймачами прав робітників, налаштованих захищати свої права²⁶.

Нерідко кадрові робітники залишалися «за бортом» праці тому, що роботодавці всупереч виробничим інтересам наймали мешканців навколишніх із заводом сіл, котрі погоджувалися працювати за любую плату та не потребували житла. Намагаючись «встановити справедливість», кваліфіковані робітники пропонували «зробити переміщення – замінити селян, які працювали на заводі, кадровими робітниками з безробітних»²⁷.

Не маючи можливості ефективно працювати, біржі праці йшли на численні поступки безробітним, надаючи їм по закінченню встановленого строку чекання, так званого біржового стажу, права на самостійне підшукування роботи. Знайти її було важко, оскільки пропозиція на працю перевищувала попит.

Через порушення паритетних стосунків між найманими працівниками й роботодавцями на користь перших біржам не вдавалося узгоджувати попит і пропозицію на працю. Останні, що мали згідно з класовим законодавством першочергово захищати інтереси членів професійних спілок, не могли забезпечувати промислові підприємства робочою силою за їх потребами. З органів регулювання ринку праці вони неминуче перетворювалися в органи соціальної допомоги.

В умовах політичних пріоритетів державна монополія на ринку праці виявилася неефективною. Біржі постійно отримували вказівки від Наркомату праці, кого приймати на роботу. Але вони нерідко суперечили потребам промисловості. До роботи бірж постійно втручалися й компартійні та комсомольські органи, котрі вимагали першочергового працевлаштування своїх членів²⁸.

У 1925 р. монополію державного трудового посередництва було скасовано. Підприємства отримали дозвіл набирати робочу силу самостійно, не зважаючи на профспілкове членство безробітних, а керуючись потребами в кваліфікованих кадрах. Щоправда, під час працевлаштування претендентів, які мали рівну кваліфікацію, перевага все ж таки надавалася членам спілок²⁹. Було скасовано й підзаконне розпорядження Наркомату праці УСРР, що суперечило чинному законодавству, про першочергове надання роботи безробітним комуністам.

Внаслідок неналагодженості економічного планування виявилася передчасною практика перекидання робочої сили в межах різних регіонів. На новому місці більшість новоприбулих, як правило, не знаходила роботу і зверталася за допомогою до профспілкових кас.

Не була розв'язана й проблема підготовки та перепідготовки робітничих кадрів як у кількісному, так і в якісному відношенні. Отримані теоретичні знання в закладах професійної освіти не означали надбання практичних навичок та вмінь за фахом. Не випадково молодь

у другій половині 1920-х рр., як і раніше, являла одну із самих проблемних категорій із точки зору працевлаштування. Зберігався дефіцит такої на висококваліфіковані робітничі кадри³⁰.

До ускладнень із працевлаштуванням та значного дисбалансу на ринку праці призводила й незбалансованість економічного розвитку країни внаслідок згорання приватновласницького сектора економіки.

Оскільки біржі праці не справлялися зі своїм завданням, у 1925/26 р. 32% безробітних, які раніше працювали за наймом, перебували на їх обліку понад рік. Щоб скоріше отримати роботу, безробітні зверталися до підпільних приватних бірж, котрі надавали платні послуги. Звичайно їх організували співробітники державних, які незаконно використовували посадове становище для отримання хабарів³¹.

Проблема працевлаштування залишалася нерозв'язаною для багатьох робітників, котрі, загубивши надію отримати роботу, пристосовувалися до життя безробітних і переходили до становища жебраків. Як зазначає російський історик А. Морозов, складна ситуація, що склалася з працевлаштуванням наприкінці 1920-х рр., деморалізувала багатьох безробітних. Ілюзії, котрі вони мали на початку десятиріччя, зникли. Ані матеріальне, ані побутове, ані культурне становище їх не покращувалося, а навпаки погіршувалося³².

Відомо, що головною причиною виникнення зайвої робочої сили було скасування трудової повинності. Однак зростання безробіття було зумовлено й низкою інших політичних й економічних факторів і, насамперед, – військовою демобілізацією та післявоєнною господарською розрухою, “пролетаризацією” міст у результаті здійснення класової політики та зубожінням населення внаслідок соціальних катаклізмів, що на початку 1920-х рр. переросли в голод на Півдні України, а також аграрним перенаселенням і спробами «нетрудових елементів» ухилитися від податків завдяки реєстрації на біржі праці як безробітних.

Поряд з масовою появою на ринку праці пропозицій від осіб, які раніше не працювали, відбувався процес декласування робітничого класу внаслідок економічної кризи, що спричинила скорочення виробництва. Вона була зумовлена не стільки післявоєнною руйнацією, як стверджували радянські історики, скільки браком оборотного капіталу й джерел кредиту для розширеного виробництва та відновлення основного капіталу внаслідок згорання ринкових відносин у добу «воєнного комунізму» і припиненням іноземних інвестицій в економіку.

За короткий проміжок часу колишній дефіцит робочої сили змінився її надлишком. Уже до серпня 1921 р. кількість вакантних місць вщерть наблизилася до числа тих, хто шукав роботу. До кінця осені 1921 р. й перших місяців зими 1922 р. почалося неухильне зниження потреб підприємств у додаткових кадрах і вже влітку виник надлишок робочої сили. В липні 1922 р. було законсервовано виробництво на чотирьох великих металургійних підприємствах Донецької губернії – Таганрозькому, Макіївському, а також «Дюмо» в

Алчевську та «Сулін» у Шахтах і скорочено – на Маріупольських заводах³³. У жовтні 1922 р. було проведено скорочення штатів на підприємствах Брянського об'єднання (Катеринославської губернії), котрі входили до складу єдиного металургійного тресту³⁴. Процес концентрації промисловості на нечисленних рентабельних підприємствах тривав також надалі.

Внаслідок скорочення штатів та закриття підприємств, частка безробітних у першій половині 1920-х рр. постійно збільшувалася, причому найбільш інтенсивно по групі промислових робітників. Якщо загальна чисельність безробітних із 1 жовтня 1922 р. по 1 жовтня 1924 р. збільшилася на 229,5% – з 55,8 тис. до 167,1 тис. осіб, то промислових робітників – на 305,6% – з 16,7 тис. до 51,1 тис. осіб³⁵.

Намагаючись зберегти кваліфіковану робочу силу на виробництві, РНК УСРР у 1921 р. зобов'язав адміністрацію підприємств під час скорочення штатів дотримуватися такого порядку: в першу чергу звільняти малолітніх у віці до 14 років; у другу – підлітків до 16 років, що працювали на шкідливих виробництвах; у третю – підлітків, які виконували некваліфіковані роботи. Причому, в межах цих груп переважному скороченню підлягали ті підлітки, котрі мали родини на селі³⁶.

Завдяки відбудові промислових підприємств до жовтня 1927 р. було працевлаштовано декілька тисяч індустриальних робітників. У результаті кількість безробітних серед промислових професій скоротилася до 35,2 тис. осіб, а частка останніх в їх загальному складі, порівняно з жовтнем 1924 р., знизилася з 30,5% до 21%³⁷.

Головною причиною безробіття індустриальних робітників було скорочення штатів і закриття нерентабельних підприємств. Під скорочення частіше підпадали жінки, які мали нижчу, ніж чоловіки, кваліфікацію. Через закриття підприємств найбільше потерпали чоловіки, котрі становили більшість найманих працівників порівняно з жінками. Зокрема, за даними Південбюро ВЦРПС та Наркомату праці УСРР за 1927 р., які у радянській історіографії ніколи не аналізувалися, серед безробітних промислових робітників-чоловіків питома вага тих, що втратили роботу через скорочення штатів дорівнювалася 39%, а через закриття підприємств – 15,9%. Решта ж втратила її з інших причин: 16% – внаслідок закінчення сезону й строку найму, 2,1% – через тривалу хворобу, 12,9% – з нез'ясованих причин, а 13% звільнилися за власним бажанням.

Серед безробітних жінок-робітниць промислової праці частка тих, котрі стали безробітними через скорочення штатів сягала 43,6%, внаслідок припинення виробництва – 13,5%, закінчення сезону і строку найму – 22,8%, тривалої хвороби – 3%, з нез'ясованих причин – 19,5%, а 10,5% звільнилися за власним бажанням.

Ще сильніше від скорочення штатів постраждали робітники транспортники та зв'язківці. Серед цієї групи безробітних питома вага тих, які позбулися роботи через скорочення, становила 44,6% серед чоловіків та 60,4% серед жінок. В той же час частка безробітних

транспортників і зв'язківців, що були звільнені внаслідок закриття підприємств, становили 3,7% серед чоловіків та 4,5% серед жінок, тобто суттєво різнилася від частки безробітних у промисловості, звільнених з цієї ж причини. Решта безробітних, чия праця була пов'язана з транспортом і зв'язком, втратила роботу з таких причин: через закінчення сезонів та строку найму – 39,2% чоловіків і 4,5% жінок, внаслідок тривалої хвороби – відповідно 2,1% та 2,4%, з нез'ясованих причин – 4,7% та 7,9%, а звільнилися за власним бажанням – 5,4% та 7,1%³⁸.

В 1920-х рр. більшість безробітних, котрі зареєструвалися на біржах праці, становили городяни. Епіцентрами безробіття були великі міста – Харків, Одеса і Київ. У 1927 р. в крайових і окружних містах УСРР мешкали 58,6% безробітних чоловіків та 75,4% жінок. Причому частка міських, праця яких була пов'язана з промисловістю, не суттєво відрізнялася від питомої ваги мешканців по всіх групах безробітних (55% серед чоловіків та 57,1% серед жінок). Лише серед транспортників переважала частка сільських мешканців³⁹.

Залученню зайвої робочої сили з сіл, що перешкоджало працевлаштуванню міських безробітних, сприяло зростання заробітної плати у промисловості, що робило відповідну працю привабливою для селян. До групи сільських безробітних входили підлітки, котрі вперше пропонували свою працю в містах, дорослі відхідники, які щорічно працевлаштовувалися на тимчасові роботи, а також демобілізовані червоноармійці. За даними М. Буянова, у 1926–1927 рр. третину працевлаштованих робітників і службовців становили вихідці із сільської місцевості, причому для промисловості ці показники були ще вищими⁴⁰.

За розрахунками І. Вейцблота, з 108 тис. селян відхідників, зареєстрованих профспілками в 1923-24 рр., лише 309 осіб мали професії фабрично-заводських робітників, 14,3% були малокваліфікованими гірниками, 33% – чорноробами, а решта наймалися на сільськогосподарські роботи, домашньою прислугою, займалися перевезеннями та іншими роботами⁴¹.

Оскільки село було головним постачальником некваліфікованої робочої сили для гірничорудної промисловості Донецького басейну, набір останньої, проведений трестом «Донвугілля» у 1924/25 р., суттєво не вплинув на стан міського безробіття⁴².

Працевлаштуванню місцевих безробітних серйозно заважали зайшли російські робітники, завербовані Наркоматом праці РСФРР для роботи в Україні без попереднього врахування попиту на робочу силу з боку республіканської промисловості. Недалекоглядна політика Наркомпраці Російської Федерації не тільки суперечила інтересам УСРР, позбавляючи українських безробітних можливості працевлаштуватися, а й мала негативні наслідки для робітників, завербованих у РСФРР.

Ігнорування попиту на робочу силу в Україні призводило до трагічних наслідків. Згадаємо хоча б 1922 р., коли, незважаючи на скорочення гірничодобувного і металургійного виробництва у Донбасі,

з Російської Федерації в розпорядження Центрального правління кам'яновугільної промисловості та Південного металургійного тресту було надіслано тисячі нових робітників. Тим часом «Донвугілля» та «Південсталь» не мали коштів навіть для розрахунку зі звільненими робітниками (для виплати вихідної допомоги по безробіттю, заборгованості по зарплаті та проїзних документів для повернення додому), не кажучи про набір нових. Через прорахунки Наркомату праці РСФРР у лютому 1922 р. в Донецькому регіоні зібралось 13,5 тис. безробітних, котрі не могли повернутися додому⁴³. Багато з них загинуло від голоду⁴⁴.

Намагаючись врятувати безробітних, Українська економічна нарада 30 березня 1922 р. зобов'язала господарські органи винайти кошти для термінової відправки скорочених робітників додому й дозволила надалі звільняти тільки тих працюючих, котрі прибули на Донбас з врожайних губерній РСФРР і УСРР⁴⁵.

Через два тижні продовольство для постачання гірників басейну було винайдено, а скорочення штатів припинено⁴⁶.

Трагедія 1922 р. нічому не навчила союзні органи. Волонтаристська практика постачання робочої сили для Донбасу з Російської Федерації не припинялася. Зокрема восени 1925 р. Наркомат праці РСФРР надіслав у басейн 25 тис. гірників, більшість із котрих було набрано в Казанській губернії та Центрально-Чорноземному районі Російської Федерації. Й це, незважаючи на те, що в травні 1925 р. колегія Наркомпраці УСРР повідомила союзний уряд про зростання безробіття у басейні та порушила перед ним клопотання про заборону відправлення до басейну й інших місцевостей скупчення безробітних в УСРР (Києва, Одеси, Катеринослава) робітників із союзних республік. З боку українського наркомату також висувалася пропозиція припинити видачу проїзних документів для проїзду російських безробітних у вказані місцевості УСРР, а також про необхідність вивезення з Донбасу зайшлих з РСФРР робітників, встановивши для них пільговий тариф на проїзд та виокремивши грошову допомогу⁴⁷.

Українські економісти 1920-х рр. виправдовували дії російського уряду відсутністю на ринку праці УСРР кваліфікованих робітників⁴⁸. І насправді, в Україні відчувався постійний попит на них. Так, у 1925 р. біржі праці не могли задовольнити заявку металургійних та металообробних підприємств на 13–14 тис. кваліфікованих робітників-металістів (фрезерувальників й інших індустріальних професій), оскільки відповідна кількість місцевих безробітних металістів мала низьку кваліфікацію. Це були переважно сільські ковалі, бляхарі та монтери. Дефіцит кваліфікованої робочої сили існував і в поліграфічному виробництві, де 41,6% безробітних друкарів становили учні. Аналогічна ситуація склалася у деяких інших галузях промисловості. Потребувала кваліфікованих робітників також гірнична галузь, але, зважаючи на зміст раніше згаданого листа Наркомату

праці УСРР, можна зробити висновок, що кількість надісланих з РСФРР робітників перевищувала потреби української промисловості⁴⁹.

Спонукають до висновку про неефективне використання кваліфікованої робочої сили в Україні й дані про високу питому вагу кадрових робітників серед безробітних індустріальних груп професій, що дорівнювала 47% їхнього складу⁵⁰.

Через низький попит із боку легкої промисловості залишалося багато безробітних швейників і чинбарів. По окремих галузях важкої індустрії безробіття в першій половині 1920-х рр. найшвидше зростало серед робітників гірничої, будівельної та хімічної промисловості. За 1923–1925 рр. кількість безробітних гірників збільшилася у 8,8 рази, будівельників – у 7, а хіміків – у 6,3. Найменше безробітних було серед робітників парцеляно-фаянсового виробництва⁵¹. Ця тенденція зберігалася й надалі⁵².

Впродовж 1920-х рр. зростала інтенсивність безробіття серед некваліфікованих робітників, спричинена масовою появою на ринку праці великої кількості осіб, які раніше не працювали. За три роки – з 1922 р. по 1 жовтня 1925 р. – кількість непрацевлаштованих чорноробів збільшилася в 7 разів, у той же час як чисельність безробітних кваліфікованих робітників – лише в 3 рази. Частка чорноробів (робітників до четвертого розряду кваліфікації) серед непрацевлаштованих найманих працівників за відповідний період збільшилася з 10,7% до 36%⁵³.

Індустріалізація промисловості, започаткована у другій половині 1920-х рр., що актуалізувала попит на кваліфіковану робочу силу, не могла покращити ситуацію з працевлаштуванням чорноробів. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (29 липня – 9 серпня 1927 р.) констатував значне безробіття переважно серед некваліфікованих робітників, а також радянських та торговельних службовців⁵⁴.

Якщо віднести до групи чорноробів робітників 1-4 розрядів, то можна стверджувати, що їх частка серед безробітних до 1927 р. зросла на 40,9%, причому найбільше серед промислових робітників – до 50,4%, а найменше серед транспортників і зв'язківців – до 27,7%⁵⁵.

Безробіття, викликане кризою ремісничого виробництва й непродуманим розподілом малокваліфікованої робочої сили, у першу чергу вдарило по молоді. На підприємства приймалися в основному висококваліфіковані, досвідчені робітники. Молодь, як правило, не мала досвіду роботи та не була привабливим об'єктом для керівників промисловості.

Активний приток молоді і жінок у виробництво, що розпочався під час Першої світової війни, коли більша частина чоловічого працездатного населення була призвана в діючу армію, зберігався і після припинення воєнних дій у 1920 р., що зумовлювалося погіршенням матеріального становища найманих працівників. Це засвідчує той факт, що половина жінок, котра пропонувала свою працю на біржах, не належала до категорій самотніх або годувальниць родин, а була «утриманками», яких забезпечували чоловіки.

Перехід до політики господарського розрахунку в промисловості викликав процес «виштовхування» з виробничих колективів жінок та молоді, котра, як правило, не мали виробничого досвіду і професійної кваліфікації. Ї хоча звільнених підлітків належало першочергово розміщувати у школах фабрично-заводського учнівства, а тих, що не потрапляли до закладів ФЗУ через відсутність місць, працевлаштовувати в інших містах, ці заходи не виконувалися⁵⁶. Через голод початку 1920-х рр. не вдалося реалізувати і плани щодо продовольчого постачання у Донбасі підлітків, звільнених з виробництва, на рівні заробітної плати, встановленої для малолітніх⁵⁷.

В 1922 р. для захисту праці останніх було встановлено бронювання робітничих місць для підлітків у різних галузях виробництва в розмірі від 3 до 13%⁵⁸, котре отримало назву «броні для підлітків». Однак через її недотримання молодь складала незначну частку працевлаштованих безробітних. Під час підбору робочої сили адміністрація підприємств нерідко надавала перевагу сільським робітникам, які були згідні на меншу зарплату та гірші умови праці.

В найгіршому стані опинилися молоді люди старші 18 років, котрих в 1923 р. було переведено зі складу юнсекцій до секції чорноробів у зв'язку зі встановленням вікових обмежень на право перебування в них. Переростки фактично позбулися не тільки права на працевлаштування, а й на професійне навчання. Один із безробітних, недавніх членів юнсекції, скаржився до газети «Звезда», що при виборі кандидатів на відрядження на роботу надавали перевагу тим, кому за 24, а на протести молоді відповідали: «З вами, молоддю одна морока, і на військову службу скоро йти, й на всеобуч відпускати на годину раніше, і працюєте ви гірше». Переростки не могли не тільки працевлаштуватися, а й вступити в школи фабзавучу для набуття професійних навичок. В ФЗУ їм також відмовляли: «Запізнилися, пару рочків переросли». Тим паче не могли вони потрапити до робфаків, де навчалися тільки кваліфіковані робітники з виробничим стажем. За свідченням очевидців, безробітна молодь, «загубивши надію отримати роботу, поповнювала ряди «папіросників» та рознощиків зельтерської води, якими кишіли вулиці, й під розтлінним впливом вулиці потрапляла до армії дрібних злодюжок і злочинців»⁵⁹.

Тринадцятий з'їзд РКП(б), що відбувся 21–23 травня 1924 р., вимушений був констатувати: «В містах разом з підйомом промисловості розвивається безробіття, що особливо тяжко б'є по молоді»⁶⁰.

Впродовж першої половини 1920-х рр. більше половини безробітних, зареєстрованих на біржах праці, раніше ніде не працювали або мали незначний виробничий стаж. У першій половині 1920-х рр. питома вага жінок серед безробітних становила 42%, а підлітків – 10–13%. У другій половині 1920-х рр. частка останніх збільшилася до 15–18%, але робітниць майже не змінилася⁶¹.

Зважаючи на відсутність в УСРР виробництв, котрі могли б «поглинути» жіночу працю, становище безробітних жінок було набагато складнішим, ніж у РСФРР, де розвивалася текстильна

промисловість, що застосовувала їх працю. В УСРР безробіття серед жінок набуло застійного характеру⁶². До кінця 20-х рр., як уже вказувалося, частка безробітних робітниць не зменшилася⁶³.

Оскільки питома вага жінок у складі резервної робочої сили майже в усіх виробничих групах перевищувала їх частку у складі працюючих, інтенсивність безробіття серед них була більшою, ніж серед робітників. Через низьку фахову підготовку жінкам було набагато важче знайти роботу, ніж чоловікам. Середній рівень трудової кваліфікації безробітних жінок по всіх профспілках був набагато нижчим, ніж у чоловіків. Більша частина (69–72%) їх – членів індустріальних профспілок – у віці від 18–29 років, не мала виробничого досвіду. В результаті затяжне безробіття, коли не працевлаштувались впродовж року, охоплювало 41,6–50,2% безробітних жінок по різних професіях.

Менше шансів на працевлаштування за фахом мали жінки, чия професійна підготовка була пов'язана з галузями виробництва, де переважала їх праця – швацькою, текстильною, харчовою, цукровою та друкарською промисловістю. Легше жінки працевлаштовувалися на підприємства, в котрих їх праця традиційно не застосовувалася, а саме – у важкій промисловості. Тим часом, чоловіки, які мали професії, пов'язані з індустріальними виробництвом, становили близько половини безробітних.

Вони мали вищу кваліфікацію, ніж жінки. По групах професій, котрі обслуговували промисловість, зв'язок і транспорт, частка некваліфікованих безробітних робітників не перевищувала 5,2–5,9%, у той час як питома вага кваліфікованих наближалася до 60%. Чоловіки швидше, ніж жінки, знаходили роботу й безробіття їх було менш тривалим. Частка безробітних чоловіків, котрі не могли знайти роботу більше року, становила 18,9%, в той час як жінок – 36,5%⁶⁴.

Розгортання індустріалізації надало можливість тисячам безробітних, професійно пов'язаним з важкою промисловістю, працевлаштуватися. У результаті безробіття серед цієї групи робітників стало меншим, ніж серед інших груп найманих працівників⁶⁵. За даними М. Буяновера, частка індустріальних робітників-безробітних до загальної кількості безробітних зменшилася з 1922 р. до 1927 р. з 30,3% до 25,9%⁶⁶.

Серед робітників індустріальної праці найскладніше було працевлаштуватися фахівцям харчової промисловості. В 1928 р. частка безробітних, робота котрих була пов'язана з цією галуззю індустрії, сягала 25,7%. Ще 32,5% безробітних промислової групи професій становили гірники та металісти. Однак, враховуючи, що питома вага робітників цих професій у складі працевлаштованих усіх професійних груп дорівнювала 50,5%, можна зробити висновок, що безробіття серед гірників і металістів не було інтенсивним⁶⁷.

(Продовження у наступному випуску).

¹ Ленін В.І. Від зруйнування вікового укладу до творення нового. – ПЗТ. –

Т.10. – С.289.

² Рейхель М. Труд повинность на Украине // Коммунист. – Х., 1921. – №6. – С.30.

³ Борисова Л.В. Трудовые отношения в Советской России (1918–1924 гг.). – Москва, 2006. – С.60.

⁴ ЗУ України. – 1921. – №2. – Ст.44.

⁵ Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-економічні і політичні зміни 1917–1920. – К., 1996. – С.116.

⁶ Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР (далі – ЗУ УСРР). – 1921. – №7. – Ст.195.

⁷ Известия управления уполномоченного НКТ РСФРР, СНК УССР. – Харьков, 1922. – №12–13.

⁸ Паншин В.П., Богданов С.В. Государство и безработица в России: 1900–2004 г. – Курск, 2004. – С.102–103.

⁹ Жизнь рабочего. – Харьков. – 1923. – 16 мая.

¹⁰ Известия управления уполномоченного НКТ РСФРР, СНК УССР. – Харьков, 1922. – №18. – С.3.

¹¹ Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность. – Москва, 2007. – С.157, 169.

¹² Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: Сб. док. – Москва, 1957. – С.19.

¹³ Герман Л. Работа местных органов Наркомтруда // Вопросы труда. – 1924. – №9. – С.132–136.

¹⁴ Звезда. – Екатеринослав. – 1923. – 19 января.

¹⁵ Там само. – 24 марта.

¹⁶ Там само. – 11 мая.

¹⁷ Там само. – 24 октября.

¹⁸ Там само. – 21 февраля.

¹⁹ Гиндин Я. К новым формам работы бирж труда // Вопросы труда, – 1924. – №7–8. – С.3–12.

²⁰ Атаян И.М. Биржи труда в 1920-е годы: опыт государственного трудового посредничества // Социс. – Москва, 2000. – №4. – С.120–121.

²¹ Там же.

²² Звезда. – Екатеринослав. – 1923. – 24 октября.

²³ Герман Л. Указ. соч. – С.132–136.

²⁴ Буяновер М.І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. – Х., 1928. – С.45.

²⁵ Известия управления уполномоченного НКТ РСФРР, СНК УССР. – Харьков, 1922. – №14. – С.5.

²⁶ Звезда. – Екатеринослав. – 1923. – 13 мая.

²⁷ Там же. – 1 апреля.

²⁸ Лантух І.В. Біржі праці як регулятор ринку робочої сили в Україні в умовах непівських реформ // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2000. – Вип.31–32. – С.71.

²⁹ Догадов В.М. Правовое положение профсоюзов СССР. Очерки профсоюзного права. – Москва, Ленинград, 1928. – С.79, 85–90; Гулый К.М. Положение трудящихся на Украине: Доклад Всеукраинскому совещанию работников труда и социального страхования. – Х., 1928. – С.83.

- ³⁰ Паншин В.П., Богданов С.В. Указ. соч. – С.109.
- ³¹ Лантух І.В. Вказ. праця. – С. 69, 72.
- ³² Советская социальная политика 1920-1930-х годов: идеология и повседневность. – С.169.
- ³³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1088. – Арк.76.
- ³⁴ Там само. – Спр.1109. – Арк.31.
- ³⁵ Вейцблит И. Безработица на Украине в 1921–1925 гг. – Х., 1926. – С.19.
- ³⁶ Коммунист. – Харьков. – 1921. – 20 ноября.
- ³⁷ Шатан Е.О. Проблемы безработицы на Украине. Материалы к построению 5-летнего и генерального плана. – Вып. IX. – Х., 1929. – С.133.
- ³⁸ Статистический бюллетень ВЦСПС и НКТ: Итоги переписи безработных членов союзов. – Х., 1928. – №3-4. – С.24–25.
- ³⁹ Там само. – С.36-37.
- ⁴⁰ Буяновер М.І. Вказ. праця. – С.46.
- ⁴¹ Вейцблит И. Указ. соч. – С.10.
- ⁴² Там же. – С.12-13.
- ⁴³ ЦДАГО України – Ф.1 – Оп.20. – Спр.1988. – Арк.10.
- ⁴⁴ Коммунист. – Харьков. – 1922. – 24 февраля.
- ⁴⁵ ЗУ України. – 1922. – №14. – Ст.252.
- ⁴⁶ Коммунист. – Харьков. – 1922. – 15 апреля.
- ⁴⁷ Там само. – 14 мая.
- ⁴⁸ Вейцблит И. Указ. соч.– С.45.
- ⁴⁹ Там само. – С.25-27.
- ⁵⁰ Гулый К.М. Указ. соч. – С. 81.
- ⁵¹ Там само. – С.25-27.
- ⁵² Шатан Е. О. Указ соч. – С.74-77.
- ⁵³ Вейцблит И. Указ. соч. – С.23-24.
- ⁵⁴ КПРС в резолюциях і постановах з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПСС. – К., 1979. – Т.2. – С.458.
- ⁵⁵ Статистический бюллетень ВЦСПС, НКТ: Итоги переписи безработных членов союзов. – Харьков, 1928. – №3–4. – С.16–17.
- ⁵⁶ Коммунист. – Харьков. – 1921. – 20 ноября.
- ⁵⁷ ЗУ України. – Харків. – 1921. – №7. – Ст.222.
- ⁵⁸ Там само. – № 31. – Ст.378.
- ⁵⁹ Звезда. – Екатеринослав. – 1924. – 12 мая.
- ⁶⁰ КПРС в резолюциях і постановах з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПСС. – Т.2. – С.106.
- ⁶¹ Гордієнко Л.М. Про ліквідацію безробіття в Українській РСР (1921–1930 рр.) // УІЖ. – 1973. – №9. – С. 98; Шатан Е.Указ. соч. – С.100-101.
- ⁶² Вейцблит И. Указ. соч. – С.45.
- ⁶³ Шатан Е.Указ соч. – С.101.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Там само. – С.32.
- ⁶⁶ Буяновер М.І. Вказ. праця. – С.43.
- ⁶⁷ Там само. – С.96, 134.